

TOEN DE WAPENS ZWEGEN:

DE EERSTE AVONTUURLIJKE JAREN VAN HET FRONTTOERISME 1918-1922

Een strijdtoneel bezoeken is van alle tijden. Van de plaats waar heroïsche gevechten plaatsvonden gaat een zekere aantrekkingskracht uit. Dat was bijvoorbeeld het geval na de Slag bij Waterloo. Dat slagveld werd een geliefde reisbestemming voor de Engelsen. Ook na de Eerste Wereldoorlog zakte een toeristisch publiek af naar de zwaar geteisterde Westhoek en de kuststreek. Amper zwegen de wapens in 1918 of daar waren de eerste fronttoeristen al. Ze hadden allemaal hun eigen redenen om de frontstreek op te zoeken. Sommigen bezochten de slagvelden als nieuwsgierige ramp-toeristen, anderen rouwden als belevaarders aan het graf van gesneuvelde familieleden of vrienden. Weer anderen zochten tevergeefs naar de bezittingen die ze in 1914 in allerijl gedwongen hadden moeten achterlaten. De komst van deze drie groepen deed de voormalige oorlogszone versneld tot leven komen. Primitieve horecazaken werden opgetrokken, wegen en spoorverbindingen werden hersteld en het puin werd geruimd. Het fronttoerisme beleefde honderd jaar geleden een ongelooflijk succes.

Een oorlogszone heeft alles in zich om achteraf uit te groeien tot een toeristische hotspot. Niet alleen wordt het landschap grondig verbouwd tot een ongewilde nieuwe toeristische attractie. Bovendien wordt de aandacht al tijdens de oorlogsjaren getrokken op het strijdtoneel zelf. De strijdende partijen voerden immers een ware propagandaslag, die onbedoeld uitgroeide tot publiciteit voor de latere ramptoeristen. Doordat de fotografie door alle partijen als visuele verslaggeving werd ingezet, weliswaar om hun gelijk te bewijzen, beleefde ze ongekende hoogdagen. Zo verspreidde het Duitse leger massaal foto's en prentbriefkaarten om de schade die de geallieerde strijdkrachten aanbrachten, aan te klagen. Ook de geallieerden lieten zich niet onbetuigd. Vooral in Parijs gaven ze massaal prentbriefkaarten uit over de oorlogsschade veroorzaakt door de Duitse troepen. Ze baseerden zich daarbij gedeeltelijk op het werk van lokale fotografen zoals Honoré Ruysen uit Veurne en Maurice en Robert Antony uit Ieper. De foto's van deze fotografen vonden ook hun weg naar de geïllustreerde pers en werden in talrijke brochures afgedrukt.

Nog tijdens de oorlog bezochten ook journalisten de frontstreek langs de IJzer. Zoals Paul Calame die voor een krant in Lausanne

Cover van *Op de roemrijke slagvelden*, een vroege reisgids voor de fronttoeristen uit 1919. (Privécollectie Constandt-Bloes)

de
Luis
**OP DE ROEMRIJKE
SLAGVELDEN**
BELGISCH FRONT AAN DEN IJZER

Prentbriefkaartuitgevers zagen brood in de nieuwe markt en gaven massaal boekjes met afscheurbare kaarten voor de fronttoeristen uit. (Privécollectie Constandt-Bloes)

werkte. In 1916 kreeg hij een gids van het Belgische leger ter beschikking en trok hij van Le Havre over Reninge naar De Panne.¹ In zijn geïllustreerde brochure beschreef hij koning Albert I als *'le roi chevalier'* en koningin Elisabeth als iemand die het als haar plicht zag om te *'soulager les malheureux, reconforter ceux qui souffrent'*. De mythes van de koningin-verpleegster en de 'ridder te paard' die vecht tegen het onrecht kaderden in het beeld van het *'brave little Belgium'*, het kleine land dat zich verzette tegen het grote en onrechtvaardige Duitse leger. De koning was ook opperbevelhebber en ook dat werd dankbaar uitgespeeld in de pers. In die hoedanigheid ontving hij in het niet-bezette deel van het land immers heel wat prominenten, zoals de Franse president Poincaré en bevelhebber Pétain.

Niet alleen journalisten schreven hun verontwaardiging neer, ook wetenschappers drukten hun boosheid uit. Een van hen was

Jean Massart, professor aan de ULB en promotor van natuurgebieden. Hij zag met lede ogen aan hoe zijn studiegebied, dat hij zorgvuldig had bestudeerd en gefotografeerd, aan flarden werd geschoten. Fauna en flora leden uiteraard onder het oorlogsgeweld en dat klaagde Jean Massart vanuit Londen aan in de publicatie *Belgians under the German Eagle*, die in 1916 verscheen.²

Daarnaast registreerden ook kunstenaars van beide partijen de gevolgen van de oorlog. Het Belgische leger richtte in 1916 zelfs een artistieke afdeling op waarin kunstschilder Alfred Bastien (1873-1935) een centrale rol speelde. De stad Nieuwpoort werd zowat hun uitvalsbasis.³

Na de wapenstilstand kreeg de frontstreek opnieuw de volle aandacht van fotografen, kunstenaars en journalisten. De Nieuwpoortse schrijver en journalist Jules Filliaert schreef over de eerste fotografen in het voormalige oorlogsgebied: 'Want pas

was de zomer in 't land getreden of daar zijn tientallen fotografen, de ontzagelijke ellende en de verschrikkelijke verwoesting op papier komen vastleggen.⁴ Het werk van die fotografen lag aan de basis van prentbriefkaarten en van talrijke fotoreportages die in de pers verschenen. Ook de kunstenaars doken weer op. Zo schilderde de Mechelse kunstenaar A. Stiasteny in 1918 de ruïnes van de badplaats Westende.⁵ Zijn collega Modest Huys maakte in 1918 een reeks zogenaamde 'puingezichten' en leverde daarmee een waardevol overzicht van de situatie kort na de Eerste Wereldoorlog. De gemeente Middelkerke bezit het exemplaar dat de ruïnes van de kerk van Slijpe voorstelt. Het is geschilderd op karton, wat wijst op enige schaarste van materialen in die periode.⁶ En dan waren er uiteraard de journalisten. Ze kwamen tegemoet aan een gretig publiek: '*A peine les Boches avaient-ils quitté notre chère patrie que déjà différents journalistes donnaient des rapports détaillés sur les faits et gestes de notre armée à l'Yser. Ces rapports étaient lus avec avidité.*'⁷ In het najaar van 1918 loodste het Belgische leger een groep Belgische journalisten door de frontstreek. In hun relaas lezen we: '*Dans la direction de St. Julien, il y a une vingtaine de ces machines. On appelle cet endroit le cimetière des tanks.*'⁸

Sommige journalisten trokken er op eigen houtje op uit om de frontstreek te verslaan, zoals een verslaggever van '*t Getrouwe Maldegem*. Hij vertrok in april 1919 vanuit Oostende met de stoomtram naar Nieuwpoort via Middelkerke, Westende en Lombardsijde. Overal zag hij vernielingen. Over Westende schreef hij: 'Met de grootste inbeeldingskracht zou men nooit meer kunnen denken dat, pas vier jaar geleden, een lievelijk badplaatsje zich daar ten toon spreide (sic) en de oogen met allerhande lievelijke gezichtspunten vergastigde.'⁹ Ook Jules Filliaert beschreef in *De*

Standaard het tragische lot van zijn thuisstad Nieuwpoort. *De Standaard* gaf in 1919 publicaties over het Ieper van voor de oorlog en een gids van de IJzerstreek uit en speelde daarmee een belangrijke rol in het stimuleren van het fronttoerisme.

Ook schrijvers deden hun duit in het zakje. Abraham Hans, een befaamd jeugdschrijver, pleitte zelfs voor het behoud van de vernielde stad Nieuwpoort als aanklacht tegen het zinloze geweld: 'Ik zou hen wel willen vragen, er niets te veranderen, niets weg te voeren, niets te schenden, maar Nieuwpoort aldus te bewaren, gelijk een museum, dat ons en 't nageslacht vertolken zal België's martelaarschap en België's heldhaftigheid, de trouw der bondgenooten en het vandalisme van Duitse militarisme.'¹⁰ Hans wilde de kapotgeschoten stad dus behouden als permanente bezienswaardigheid voor de toeristen en de bedevaarders. Een gelijkaardige suggestie werd trouwens gedaan voor Ieper. Ook die ruïnes wilde men als aanklacht behouden.

Ook de Antwerpenaar Lode Opdebeek, uitgever van jeugdboeken, schreef zijn ervaringen over de frontstreek neer in het werk *Op reis door Vlaanderen*. Hij hield even stil in de badplaats Westende, die hij nog van voor de oorlog kende: 'Ik wist ergens te Westende een zomerhuis, een soort Engelsche cottage, een schat van een huis, een poppenwoning, met kleine deurtjes en venstertjes langs de vier gevels; in hoek en kant, tot in den nok van het grillige dak, een huis zoo schattig dat men het vermoedde bewoond te zijn door kleine prinsesjes uit een sprookjesland. Ik ben naar het huizeke gaan zien, maar o wee! Ik vond niet anders meer dan een hoopje gruis ...'¹¹

De Belgische Touring Club vroeg professor Jean Massart na zijn terugkeer in België om een soort reisgids samen te stellen. Die verscheen in 1919 onder de titel *Le front de Flandre: ce qu'il faut voir sur les champs de ba-*

taille et dans les villes détruites de Belgique. De gids sloot naadloos aan bij het literaire werk dat hij tijdens de oorlog schreef en waarin hij de oorlogsgruwel aan de kaak stelde. Nu keerde hij terug naar de natuurgebieden die hij voor de oorlog had bezocht om er de enorme schade vast te stellen.

Tot de eerste bezoekers van de frontstreek mogen ook de buitenlandse staatshoofden gerekend worden, de bondgenoten die koning Albert I kwamen feliciteren met de overwinning. Na de Engelse koning die in december 1918 vrij informeel de slagvelden had bezocht, was de Amerikaanse president Woodrow Wilson in juni 1919 wellicht een van de meest opmerkelijke gasten. Hij kwam voor een tweedaags bezoek aan in het station van Adinkerke en hield die dag halt in Ieper, Klerken, Menen, Ramskapelle en in het bos van Houthulst. De volgende dag bezocht hij Marchienne, Brussel, Mechelen en Leuven.¹² De vernieling van de Leuvense universiteitsbibliotheek werd gezien als een ongekende aanslag op de beschaving. Wellicht werd tijdens dat bezoek de Amerikaanse steun voor de wederopbouw van de universiteit en de bibliotheek toegezegd. De Belgische koningin nam zelf foto's van het bezoek en een reportage verscheen in de geïllustreerde pers. In mei 1922 kwam de Engelse koning opnieuw naar België. Ditmaal stond onder meer Zeebrugge op het programma.

Na de fotografen, journalisten, kunstenaars, schrijvers en staatshoofden kwamen de gewone fronttoeristen. De '*champs de bataille*' groeiden uit tot een ware toeristische attractie. Voor de uitgevers van reisgidsen ging een nieuwe wereld open. Bandenfabrikant Michelin was er als eerste bij om een dergelijke reeks uit te geven. De firma was vertrouwd met het format. Voor de oorlog waren er al talrijke *Guides Michelin* verschenen die per locatie nuttige informatie gaven aan

chauffeurs, vooral over garages waar de banden van het merk konden worden gewisseld. In 1919 verschenen ook bij ons de eerste gidsjes voor de fronttoeristen, met medewerking van het leger. Onder de titel *Groot hoofdkwartier, Op de roemrijke slagvelden: Belgisch front aan den IJzer* werd de Belg aangespoord om de plaatsen te bezoeken waar het Belgische leger heldendaden had verricht (zie p. 35 en p. 40).¹³ De fronttoeristen hadden de keuze tussen vier reisroutes, met Oostende en Brugge als mogelijke vertrekpunten. Merk daarbij op hoe het leger meewerkte om zijn zelfverklaarde glansrol tijdens de Eerste Wereldoorlog zo lang mogelijk in de belangstelling te houden. Zoals al vermeld gaf ook de krant *De Standaard* een gidsje uit: *Gids van 't IJzer slagveld: Ten behoeve voor Wielrijders, Motorrijders en Voetgangers, met speciale kaart der bevrijde wegen voor Auto's*. De voorgestelde tocht begon in Roeselare en eindigde in Brugge. Het boekje is interessant omdat het ook aandacht had voor automobilisten. Aan de weginfrastructuur werd blijkbaar hard gewerkt en dat had zo zijn gevolgen: 'De ontruiming der wegen brengt er veel werkvolk te been en van lieverleë beginnen te midden der woestenij, barakken tot drank- en spijshuizen ingericht, uit den grond te rijzen.'¹⁴ Heel wat reisgidsen volgden, al dan niet voorzien van kaartmateriaal. Nog tot laat in het interbellum toen het fronttoerisme al enigszins op zijn retour was, bleven ze verschijnen.

In die eerste jaren was het gebruikelijk dat de fronttoeristen aarde van het graf van geliefden en stukjes puin van stukgeschoten gebouwen, zoals van de Ieperse Lakenhalle, meenamen.¹⁵ Om die reden werden er verbodsborden opgehangen: fragmenten van het oorlogspuin mochten niet worden meegenomen.

Het fronttoerisme leidde dan ook automatisch tot de ontwikkeling van een souvenir-

De Amerikaanse president Woodrow Wilson kwam kort na de oorlog op bezoek in de geteisterde stad Nieuwpoort. Op de foto is Wilson (links) in gesprek met Brand Whitlock die tijdens de oorlog als gevolmachtigd minister verantwoordelijk was voor de Amerikaanse hulp aan België. (Privécollectie Constandt-Bloes)

industrie: met wat nu als ‘loopgravenkunst’ bekendstaat, zoals de versierde koperen obussen. Die werden wellicht grotendeels na de oorlog gemaakt. Gelet op de koper-schaarste en de uiterst penibele situatie aan het front lijkt het weinig waarschijnlijk dat tijdens de oorlog zo’n grote productie van bewerkte obussen tot stand kon komen.

Ook prentbriefkaarten waren courante souvenirs. Uitgevers lieten zich hierbij niet onbetuigd. De absolute kampioen was ongetwijfeld de Brusselse uitgever Marco Marcovici die van heel wat plaatsen in de frontstreek een boekje afscheurbare kaarten met afbeeldingen van ruïnes uitbracht.¹⁶ In 1919 opende hij zelfs een filiaal in Oostende om de kust beter te kunnen voorzien van zijn toeristische uitgaven. In datzelfde jaar gaf hij ook de gids *Le Touriste à L’Yser* uit. Later volgde nog een plan van de oorlogskerkhoven en een mooi geïllustreerde kaart van de IJzer. Hij had evenwel niet het monopolie, want ook uitgevers zoals Degraeve uit Gent, Nels, Henri

Georges en Desaix uit Brussel en Legia uit Luik waren zeer actief in de prentkaarten-business. Ambulante venters verkochten de kaarten zelfs tussen de puinen. Dat is begrijpelijk, want de normale verkoopkanalen voor toeristisch drukwerk waren nog niet hersteld. Jules Filliaert schreef er een mooie getuigenis over: ‘En enkele dagen nadien stonden de rampzaligen van de gemeenschap, op alle hoeken en kanten, de gruwelen van den oorlog, in beeld uit te venten. De bultenaar Henri, op twee krukken door den stad springend, heeft dagen lang, in verkoopen van prentkaarten zijn keel schor geschreeuwd ... Van ’s morgens vroeg pikkelde hij, behangen en bekleed met vendels zichtkaarten en doosjes “souvenirs” naar den ingang van der stad; hield met zijn krukken de vreemdelingen tegen; taalde hen in drie talen – want in den oorlog was hij polyglot geworden, had in Frankrijk en England rondgetoerd – de noodwendigheid niet ijdelhands dit oord der verschrikking en het gebied der gruwzame

Te bezichtigen plaatsen van belang.

1. Nieuwpoort (Bad). Liniervestende van het westelijk front. Dit gedeelte van het front werd in October 1914 verdedigd door de 2^e L. A. van de zee tot Sint-Joris. Ging vervolgens over aan de Fransen, dan aan de Engelsen en werd einde 1917 voor goed overgenomen door de Belgische legernacht.
Tot in 1917 bestond het front ten Oosten van de vaarsen. Hierover waren verschillende bruggen ge-

Bouwvalen die tot bespiedingspost en tot schiedrijksdenkm.

worpen. Van 1917 af was de vaarsen de scheidinglijn tusschen de beide tegenstanders.

2. Nieuwpoort (Stad). Maakt deel uit van dezelfde sector. Is de sleutel van het overstromingsstelsel, bevestigd op bevel van het Groot Hoofdkwartier op 25 October 1914 en dat de Duitse legernachten tot oostwaarts van den spoorweg Nieuwpoort-Diksmuide deed terugtrekken. Gedurende ganschen den veldtocht waren de « Vijf Bruggen » het uitgangspunt van de vijandelijke bombardementen.

De kelders van Nieuwpoort hebben de verbonden troepen gebergt. De kerk en de Toeren der Tempeliers waren goede bespiedingsposten voor het Gesch.

3. Lombartzijde. Geheel tot puin geschoten dorp. Voortuiggeschoven post van de 2^e L. A. tijdens den slag aan den IJzer. Bleef daarna aan de Duitschers tot in October 1918.

4. Driehoekig Bosch. Een der zeldzame dekkingen van dien sector, waar de meeste batterijen der Boesigenooten hadden post gevat die, vier jaar lang, de Duitse luchtmachten der kust bombardeerden.

5. De Kampen. Op geheel het gedeelte der Duinen tusschen Oostduinkerke en de Panne werden langzamerhand pijetkampen, genieparken, magazijnen enz. opgericht.

6. Sint-Joris. Op 19 October had daar een heldhaftige overstand plaats van het 2e Inf. Dit dorp, ingenomen en terugveroverd, bleef ten slotte in handen van de Boesigenooten ten gevolge van een schietend

Bouwvalen van de Kerk van het dorp, Woesten.

Uit de gids *Op de roemrijke slagvelden van 1919.*
(Privécollectie Constand-Bloes)

verwoesting te verlaten. Wie koopt prentkaarten? Dames en heeren, wie koopt prentkaarten? Messieurs, dames achetez des cartes postales. Ladies and gentlemen, remember! A post-card is a thing of beauty for ever. Dat verneukeld, kramachtig ding heeft werkelijk goede zaken gemaakt.¹⁷

Gewone toeristen namen zelf ook foto's van hun tocht door de frontstreek. Amateurfotografie kwam stilaan in het bereik van velen en het vastleggen van een bezoek aan de frontstreek was een dankbare uitdaging. Ze poseerden vooral op achtergelaten oorlogstuig. Ook een geliefde pose was om samen op de loop te gaan voor onklaar gemaakt Duits geschut. Daarmee wilden de fotografen het thuisfront er visueel van overtuigen dat de oorlog wel degelijk voorbij was en dat het Duitse leger overwonnen was. Toch vormden ook de wrakken van de allereerste logge Britse tanks, die met weinig succes waren ingezet aan het front, een geliefd decor voor kiekjes. Foto's van rouwenden aan het graf van hun gesneuvelde familieleden of kennissen waren dan weer minder frequent. Een dergelijk ingetogen moment behoefde weinig ruchtbaarheid.

In de eerste dagen na de oorlog had de toerist weinig mogelijkheden om zich door de frontstreek te verplaatsen. De reguliere lijnen van het openbaar vervoer waren nog niet operationeel zodat heel wat verplaatsingen aanvankelijk slechts met de fiets of bromfiets konden gebeuren. Pas na het rudimentaire herstel van de wegen verschenen de eerste auto's met toeristen in het straatbeeld.

De allereerste groepsbezoeken aan de frontstreek werden wellicht georganiseerd door Engelsen. Zo kwam de Engelse firma Frames Tours al in 1919-1920 op de proppen met het aanbod van een zesdaagse rondrit.¹⁸ Ook de Engelse uitbater van het Royal Phare

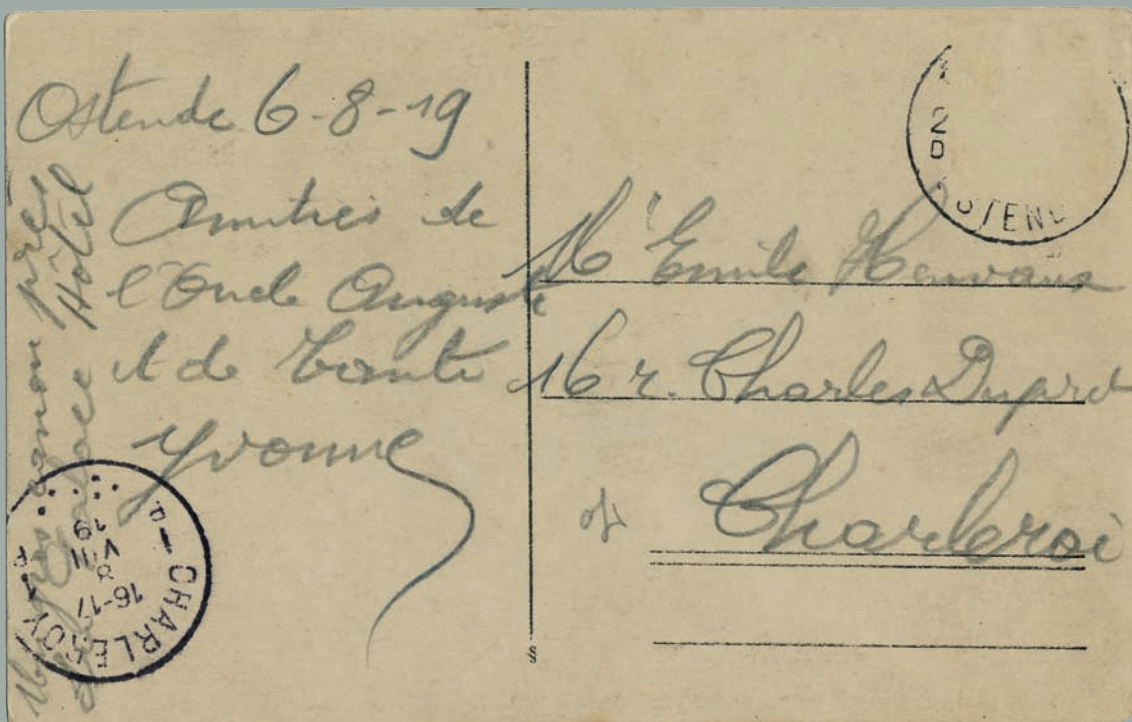
Hotel op de Oostendse zeedijk organiseerde toen begeleide busuitstappen.¹⁹ Zo werden de Engelse gasten in de gelegenheid gesteld om vanuit het hotel heen en terug naar de slagvelden te reizen onder begeleiding van een gids. Meerdere hoteluitbaters uit de steden organiseerden trouwens dergelijke busuitstappen.

In de eigenlijke frontstreek waren er geen hotels meer. De terugkerende bevolking moest zich behelpen met bouwmaterialen die uit het puin gerecupereerd waren en trok er bescheiden horecazaken mee op. Zo bouwde Pieter Strypsteen uit de Badenlaan in Westende een barak waarin hij de eerste toeristen kon helpen.²⁰ Ook Elisa Ramoudt keerde in 1919 als weduwe terug naar Westende en opende er in een barak op de grens met Lombardsijde haar horecazaak Hôtel de L'Yser. De toeristen konden er '*Beefsteck à toute heure*' krijgen.²¹ De toeristische drukte zette ook Charles, een andere telg van de familie Ramoudt, aan het denken. In 1922 kocht hij een Amerikaanse vrachtwagen die na enige aanpassing als autobus dienstdeed en waarmee hij vanuit Oostende tochtjes naar de frontstreek ondernam. Ze werden een groot succes dat zelfs leidde tot de oprichting van een populair reisbureau.²² Ook veel andere plaatselijke ondernemers, zoals het Ieperse reisbureau Kosmos Tours, zagen kansen en grepen ze met beide handen.

De inzet van het Belgische leger, de pers, de Brusselse prentbriefkaartuitgevers en Engelse en lokale ondernemers gaven de frontstreek de noodzakelijke impuls om uit het puin te herrijzen. Omstreeks 1922 waren de grootste puinhopen geslecht, waren de voorlopige horecazaken vervangen door stevige gebouwen en waren de littekens in het landschap minder zichtbaar. Heel wat versterkingen en geschutstellingen, die op de eerste generaties fronttoeristen zo'n in-

druk hadden gemaakt, waren afgebroken en het metaal ervan werd gesmolten voor vreedzamere toepassingen. Het leven viel meer en meer in zijn normale plooi. Het fronttoerisme ging nu duidelijk een andere weg op. De fronttoeristen werden voortaan naar de goed onderhouden oorlogskerkhoven en oorlogsmonumenten geleid en vandaar naar musea die de oorlogsgruwel toonden, zoals het Hill 62-museum, dat de familie Schier in 1923 in Zillebeke opende, en het Zeebrugge Museum van Gustave Stinglhamber, eveneens uit 1923.²³ Ook *Panorama de l'Yser* in Oostende, een attractie van kunstschilder Alfred Bastien, wijst op een nieuwe trend in het bewaren van de oorlogsherinnering. Het bekijken van het eigenlijke front in situ werd stilaan meer uitzondering dan regel. Dergelijke indoor attracties boden, noodgedwongen, een alternatief. Ondanks het feit dat bezoeken aan de frontstreek minder avontuurlijk en authentiek werden; bleven ze *booming business*. Reisorganisaties en uitgevers van promomateriaal bleven er brood in zien en het fronttoerisme werd tijdens het interbellum verder commercieel uitgebaut.

- 1 Paul CALANNE, *A travers les ruines de la Belgique. Quinze jours sur les bords de l'Yser avec clichés originaux*, Lausanne, 1917.
- 2 Jean Massart (1865-1925). Zie over deze boeiende figuur o.a.: Pieter UYTENHOVE e.a., *Recollecting landscapes: herfotografie, geheugen en transformatie 1904-1980-2004*, Gent, 2006.
- 3 Voor meer info over Alfred Bastien (1873-1935): Alex DESEYNE, *Alfred Bastien en het Yzerpanorama*, Oostende, 2001; Luc FILLIAERT, *De Grootte Oorlog op doek: frontschilders in Nieuwpoort*, Gent, 2016.
- 4 Jules FILLIAERT, *Tijl's oog op den puinhoop*, Nieuwpoort, 1938, p. 116.
- 5 A. Stiasteny (eerste helft 20e eeuw), Olieverf op doek met voorstelling van de ruïnes van Westende-Bad, in het bezit van het gemeentebestuur van Middelkerke en opgehangen in villa Les Zéphyrus in Westende.
- 6 Modest Huys (1874-1932), Olieverf op karton met de voorstelling van de ruïnes van de kerk van Slijpe, in het bezit van het gemeentebestuur van Middelkerke, niet tentoongesteld.
- 7 A.G. DE GRAEVE, *Une visite à l'Yser*, Brussel, p.1. Er bestaat ook een Nederlandstalige editie hiervan.
- 8 A.G. DE GRAEVE, *Une visite à l'Yser*, [...], p. 13.
- 9 Anoniem, Een bezoek aan de frontstreek in april 1919. In: *Gratingate: driemaandelijks tijdschrift van de heemkring van Middelkerke*, 21(2001)8, p. 37.
- 10 Abraham HANS, *De Grootte Oorlog*, T. 1, Antwerpen, 1921, p. 1679.
- 11 Lode OPDEBEEK, *Op reis in Vlaanderen: mensen, dieren, steden, dorpen, de zee: penteekeningen van Edmond Van Offel*, Antwerpen, 1930.
- 12 Le voyage du président Wilson en Belgique. In: *L'Événement illustré*, 18/06/1919, pp. 331-332.
- 13 Groot Hoofdkwartier, *Op de roemrijke slagvelden: Belgisch front aan den IJzer*, Brussel, 1919.
- 14 *Gids van 't IJzerslagveld. Ten gebruike voor Wielrijders, Motorfietsers en Voetgangers, met speciale kaart der bevrijde wegen voor Auto's*, Brussel, 1919, p. 37.
- 15 Johan MEIRE, *De stilte van de salient: de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt, 2003, pp. 197-199.
- 16 Voor meer info over Marco Marcovici (1873-1938): Marc CONSTANDT & D. STUYCK, *Het mysterie Marco Marcovici: uitgever - auteur - polyglot*, Middelkerke, 2019.
- 17 Jules FILLIAERT, *Tijl's oog op den puinhoop* [...], p. 116.
- 18 K.L. TAYLOR, The development of Motor Coach Touring. In: *Tourism Review*, 11(1956)1, p. 21; Frederik DE KONINCK, *Met de autocar op reis: een studie naar de rol van de autocar in de opgang van het massatoerisme*, masterproef, UGent, 2013-2014, p. 20.
- 19 Marc CONSTANDT, Het aandeel van Oostende en Brugge in het "oorlogstoerisme" tijdens het interbellum. In: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis*, 72(1985)1-2, p. 113.
- 20 Zie afbeelding van de handelszaak in: M. CONSTANDT, *De Internationale Badplaats: de geschiedenis van Westende-Bad van 1919-1944*, Middelkerke, p. 14.
- 21 Inge DE BRUYNE, *Alles gaat opperbest! Wat oorlog met een familie doet*, s.l., pp. 172-175.
- 22 Frederik DE KONINCK, *Met de autocar op reis* [...], p. 22.
- 23 Johan MEIRE, *De stilte van de salient* [...], pp. 246-254.

Poseren op het Duits geschut bij het Royal Palace Hôtel in Oostende. De foto werd als prentbriefkaart naar het thuisfront gestuurd. (Privécollectie Constandt-Bloes)

Links: vooral de wrakken van de tanks waren populair bij de bezoekers.
(Privécollectie Constandt-Bloes)

Boven: pas na het rudimentaire herstel van de wegen verschenen de eerste auto's met toeristen in het straatbeeld.
(Privécollectie Constandt-Bloes)

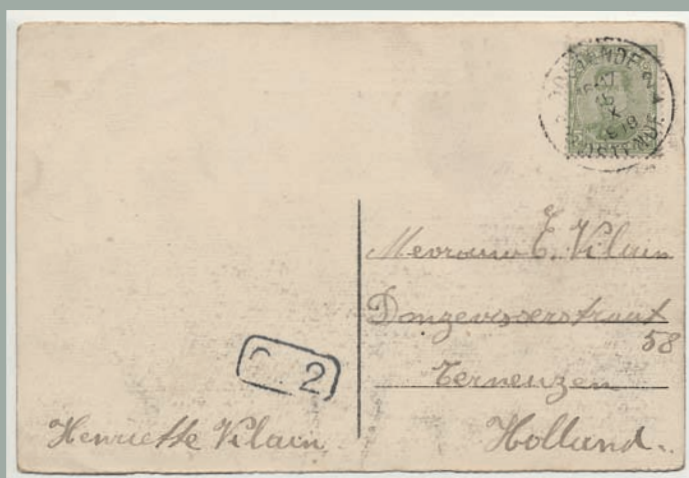
Rechts: vroege fronttoeristen zochten het graf van hun geliefden op om hun respect te kunnen betuigen. Foto: een bezoek aan een begraafplaats in Nieuwpoort.
(Privécollectie Constandt-Bloes)

Nieuport-Bains

Après la Guerre
After the War
Achter den Oorlog

L'Eglise
The Church
De Kerk

Boven: deze prentbriefkaart was bedoeld als souvenir voor de toeristen.
(Privécollectie Constandt-Bloes)

Rechts boven: de toeristen maakten dankbaar gebruik van deze noodbrug over de IJzer.
(Privécollectie Constandt-Bloes)

Rechts onder: op het terras van het Hôtel de l'Yser in Lombardsijde werden de toeristen duidelijk nog geconfronteerd met de gevolgen van de oorlog.
(Privécollectie Duflou, Middelkerke)

Brug over den Yder to Dixemünde

